

- ¹ Черепнин Л. В. Русь : Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Пути развития феодализма.— М., 1972.— С. 145.
- ² Котляр Н. Ф. К истории возникновения нормы частного землевладения в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 147—154.
- ³ Авенариус А. «Государство Само» : Проблемы археологии и истории // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.— М., 1987.— С. 72.
- ⁴ Рогов А. И., Флоря Б. Н. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 98, 100.
- ⁵ Ловмянский Г. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Становление раннефеодальных славянских государств.— К., 1972.— С. 10.
- ⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова.— М.; Л., 1950.— С. 104—105.
- ⁷ Повесть временных лет: Текст и перевод / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 13.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Морган Л. Г. Древнее общество.— Л., 1934.— С. 126.
- ¹⁰ Fried M. The Evolution of Political Society.— N. Y., 1967.— P. 185—186; Service E. R. Origine of the State and Civilization : The Process of Cultural Evolution.— N. Y., 1975.— P. 15—16, 74—75; Черных Е. Н. От доклассовых обществ к раннеклассовым // От доклассовых обществ к раннеклассовым.— М., 1987.
- ¹¹ Шаскольский И. П. О начальных этапах формирования древнерусской государственности // Становление раннефеодальных славянских государств.— С. 67.
- ¹² Повесть временных лет.— Ч. 2.— С. 24, 25—26.
- ¹³ Там же.— С. 35.
- ¹⁴ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 83.
- ¹⁵ Див.: Социально-экономические отношения и соционормативная культура.— М., 1986.
- ¹⁶ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 11, 14, 16.
- ¹⁷ Там же.— С. 19.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Там же.— С. 20.
- ²⁰ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— Спб., 1908.— С. 323.
- ²¹ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 20.
- ²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— С. 106.
- ²³ Полное собрание русских летописей. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.— Спб., 1862.— С. 97.
- ²⁴ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 18.
- ²⁵ Там же.— С. 19.
- ²⁶ Там же.— С. 20.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Шахматов А. А. Разыскания...— С. 102.
- ³⁰ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 23.
- ³¹ Там же.— С. 19.
- ³² Там же.— С. 20.
- ³³ Там же.— С. 31.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.— С. 43.
- ³⁶ Там же.— С. 54, 56.
- ³⁷ Там же.— С. 25; Рогов А. И., Флоря Б. Н. Формирование этнического самосознания...— С. 103.
- ³⁸ Повесть временных лет.— Ч. 1.— С. 35.

Наталія ЯКОВЕНКО

ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

«У цей день (1 липня 1569 р.) на сеймі в Любліні звершилася унія з Литвою, що почалася багато літ тому ще при королі Ягайлі... Король Август у беркардинців у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу в супровді вишуканого співу: «Тебе, Боже, хвалимо»,— такий піднесений запис зробив у родинній хроніці безіменний польовький шляхтич поруч з буденними нотатками про влас-

ні хвороби й клопоти¹. Мине ледь більше півстоліття, і коронний гетьман Станіслав Конецпольський в часи козацьких повстань 1637—1638 рр., оглядаючи свіже побоювище, гірко підсумує: *«Отож, унія, лежить Русь з Поляками»*.

Як же сталося, що акт, започаткований хоча і в гострих словесних баталіях, однак за обоюдною згодою, призвів врешті до фіналу, щедро политого кров'ю колишніх спільників?

Люблінський сейм 1569 р., ствердивши унію, реалізував політичну програму з'єднання двох сусідніх держав — польської і литовсько-руської. Її втілення передувало майже два століття: адже попередні проекти уній обидві сторони обговорювали й безрезультатно підписували вісім разів, починаючи з 1385 і закінчуючи 1501 р. Перетворення династичного зв'язку в реальну феодально-федеративну унію мало далекосяжне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, несучи величезний заряд як позитивних, так і негативних для майбутнього наслідків. Унія, котрою створено одну з найбільших держав тогочасної Європи — багатоетнічну Річ Посполиту, що проіснувала до кінця XVIII ст., не раз була предметом дискусій, які віддзеркалювали ідеологічне протистояння, а то й реальні війни її прихильників і противників.

Тож спробуймо повернути цьому історичному акту його первісне обличчя і коротко згадаємо ті події, що передували унії й примушували обидві держави тяжіти одна до одної впродовж двох століть.

Початки об'єднаного руху, закладені Креською унією 1385 р., слід шукати у зовнішній загрозі для обох держав з боку рицарів-хрестоносців. Вона лишалася актуальною, незважаючи на триумф Грюнвальдської битви (1410), аж доки знесилений Тевтонський орден (згодом Пруссія) не став васалом польського короля (1466). Для Великого князівства Литовського не менш небезпечним зі сходу було Московське князівство. Особливо тривожна ситуація склалася після активізації політики «збирання руських земель», започаткованої у другій половині царювання Івана III (1462—1505) і продовженої його сином Василем III (1505—1533). У зatoryжних війнах із Московією, що точилися протягом 1487—1494, 1500—1503, 1507—1508, 1512—1522, 1532—1537 рр., Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину своєї території, що охоплювала порубіжні землі від верхів'їв Оки й Дніпра на півночі до середньої течії Десни на півдні, зокрема, Чернігово-Сіверщину і такий важливий стратегічно-торговий пункт, як Смоленськ. За Василя III Московське князівство, збільшене завоюваннями у Приураллі, Прикам'ї і Заураллі, перетворилося на величезну централізовану державу. Паралельно зі зростанням території усе наполегливіше обґрунтовується панрусистська концепція безперервної династичної спадкоємності московських царів-Рюриковичів, з якої випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передовсім — на *«первопрестольный»* Київ як *«государеву отчину»*. Класичне завершення ця ідея, відображена уже в прийнятому Іваном III титулі *«государя всея Русі»*, отримала у відомій фразі з послання псковського ченця Філофея 1510 р. (*«два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати»*), що лягла в основу теорії *«Москва — третій Рим»*, обґрунтовуючи законність прав Москви — наступниці Києва — на візантійський (а відтак давньокиївський) спадок. Претензії московського уряду на білорусько-українські землі як *«вотчину извечную государя нашего»*, підкріплені відповідною теоретичною мотивацією, висловлювалися не раз у посольствах 1517, 1542, 1549, 1553, 1554, 1561 рр.²

Водночас промосковські симпатії серед політичних верхів України й Білорусії, що час від часу виявлялися протягом XV ст. і востаннє спалахнули у повстанні князя Михайла Глинського 1508 р., почали вивітрюватися під враженням абсолютистської політики Василя III, яка в очах феодалів невідгідно контрастувала з гнучким толерантним правлінням великого князя литовського Жигимонта I Старого (1506—1548). Остаточного удару по колишніх симпатіях завдала доба кривавого терору, розпочатого в Росії при запровадженні опричнини (1565). Про її страхіття *«Литовська Русь»* дізнавалася з перших уст від утікачів-перебіжчиків.

Відчуття небезпеки особливо загострилося, коли почалася Лівонська війна, що тривала з перервами від 1558 до 1583 р. Військові невдачі Великого князів-

ства Литовського, передовсім — втрата Полоцька, здобутого Іваном IV Грозним у 1563 р., доповнювалися дезорганізацією русько-литовського війська, незгодами у верхах, непопулярністю економічно виснажливої війни. Велике князівство опинилося на грані катастрофи, порятунок від якої бачився лише у придбанні надійного спільника для подальшої боротьби з Москвою.

Для українських земель ослаблення Великого князівства оберталось беззахисністю ще перед одним лихом — нападами з Криму. Причорноморське узбережжя між Дніпром і Дунаєм, яке служило ніби захисною зоною для півдня України, наприкінці XV ст. підпало під владу Туреччини. Захоплення турками портів-фортець Кілії в гирлі Дунаю і Аккермана (Білгорода) в гирлі Дністра, а також спорудження за ініціативою кримського хана фортеці Езі (майбутній Очаків) розв'язувало руки кримчакам, забезпечуючи їхні тили. Спустошливі напади татар з другої половини 90-х років XV ст. стають практично щорічними. Було цілком очевидним, що докорінної реорганізації потребує архаїчна система оборони східних і південних кордонів, котра досі покладалася на так звану *«польну сторожу»*. Невеликі загони боярських варт, що по черзі чатували на татарських шляхах і переправах, справді в давні часи забезпечували захист від епізодичних набігів із Степу, але тільки доти, доки не зміцнів агресивний, постійно напружений кулак Кримського ханства. Термінової реконструкції, розширення й укріплення потребували замки, розташовані на південній *«українній»* лінії у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Вінниці, Брацлаві. У місцевого боярства-шляхти не було ні достатнього резерву людських сил, ні коштів для таких масштабних робіт, ні надії, що держава, знесилена майже столітніми війнами з Москвою, стане в цьому допомоги.

Отже, як бачимо, ситуація складалася безальтернативна: або завоювання з боку Московської держави (що гостро відлякувало), або союз з Польщею, якого польські панівні стани добивалися з завидною наполегливістю і до якого штовхала тогочасна політична кон'юнктура.

Сприяло цьому зближенню і внутрішнє становище у Великому князівстві Литовському. Незадовго до Люблінської унії тут відбулися принципові зміни в організації влади, здійснені політико-адміністративними реформами 1564—1566 рр. і закріплені прийнятим у 1566 р. Другим Литовським Статутом — законодавчим кодексом, що поєднував цивільне і кримінальне законодавство з рядом положень конституційного характеру. Новиною, що кардинально міняла політичний лад держави, стало урівняння у правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою. Зокрема були запроваджені загальношляхетські виборні суди *«в одно равное право, никого не виймучи»* (досі вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя). Витворювалася система повітових сеймиків з регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право *«з'єждчатися... радити, обмовляти и обмишляти»*, тобто впливати на механізм управління державою. До цього він зосереджував у руках 50—60 родів, за котрими *«з обычаю стародавнього и старожитного дому своего»* було закріплене спадкове членство у раді великого князя, як, наприклад, для князів Острозьких, Вишневецьких, Чорторийських, Корецьких та ін. Політичні зміни не здійснилися самі собою: їм передувала двадцятилітня вперта боротьба *«молодшої братії народу шляхетського»* проти своїх ясновельможних патронів.

У цій боротьбі взірцем для русько-литовського боярства служив бурхливий розвиток шляхти як провідної політичної сили в сусідній Польщі. Завершальним актом оформлення так званої *«шляхетської демократії»*, який підсумував поступки королів шляхетському станові і надовго визначив основи парламентаризму Речі Посполитої, стала Радомська конституція 1505 р., відома під назвою *Nihil Novi* (Нічого Нового). Згідно з нею король не мав права видавати жодних ухвал загальнодержавного характеру без згоди сейму. І якщо вища аристократія Великого князівства Литовського опиралася унії, розуміючи, що та може стати актом політичного самогубства для литовсько-руської держави, то рядова шляхта виступала в ролі її гарячого прибічника, сподіваючись на остаточну демократизацію литовського державного ладу за польським зразком.

Полонофільські настрої, загострені невдачами Лівонської війни, підсилю-

вались і таким об'єктивним чинником, як загальне піднесення, що його переживала Польська держава у XVI ст. особливо в період правління Жигимонта II Августа (1548—1572). Цей час інколи називають «золотим віком» Польщі, добою найвищого розквіту її політичної культури (зрозуміло, йдеться про демократичні механізми у житті шляхти, а не всіх станів). Польща середини XVI ст. виглядає чи не єдиним острівцем громадянського миру і внутрішньої злагоди на тлі кривавих релігійних конфліктів, що вирували у тогочасній Європі: релігійні війни у Франції, розгул інквізиції за Філіпа II в Іспанії, жорстокі переслідування протестантів Марією Тюдор в Англії, реформаційні війни в Німеччині, кривава опричнина в Росії...

Православній руській шляхті особливо імпонувала релігійна толерантність, програмові гасла якої в ухвалах польських сеймів 1555 і 1570 рр. звучали так: *«Вільно кожному вірити згідно зі своїм сумлінням»*. Громадська думка тогочасної Польщі послідовно відрізняла релігію від політики, дбаючи передовсім про внутрішній мир. Показовим, наприклад, є акт Варшавської конфедерації 1573 р., проголошеної на період міжкоролів'я: *«Обицяємо собі взаємно... на вічні часи, скріплюючи це нашим словом, честю і совістю, що ті з нас, котрі відрізняються за вірою, зберігатимуть між собою мир і не проливатимуть крові через різну віру і відмінність у церквах»*³. Не менш показово й те, що однією з категоричних умов коронації новообраного у 1574 р. Генріха Валуа (si pop jurabis, pop regnabis) * була вимога скласти присягу на збереження свободи віросповідання і дотримання політики миру в стосунках різновірців.

Ситуація докорінно зміниться вже за чверть століття, коли на хвилі войовничої контрреформації католицька церква, спираючись на підтримку короля Жигимонта III, католика, як казали, «ширшого за самого папу», розпочне генеральний наступ на іновірців. Але ж люди, котрі прихильно сприймали ідею унії, не були наділені даром передбачення...

Що стосується самої Польщі, то вона наполегливо добивалася унії, починаючи з кінця XIV ст. На середину XVI ст. реальною пружиною цього прагнення були не так великодержавні амбіції (хоча і їх не бракувало), як розрахунок на територіальне розширення, на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва. Польща переживала бурхливе економічне піднесення. Сприятлива зовнішньоторговельна кон'юнктура піднесла її на роль головного експортера сільськогосподарської сировини на європейський ринок. У сферу торгівлі були втягнуті найширші кола купецтва і шляхти. Це, в свою чергу, активізувало шляхетську колонізацію, стимулювало погоню за нерозораними ланами, незайманими лісовими масивами. Уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідала Центральна Україна. Образ безкрайньої родючої рівнини, що плине молоком і медом, де риба з'являється «з божої роси», пшениця родить сама по собі, а трава на пасовиськах росте так буйно, що за кілька днів ховає під собою плуга, міцно закорінився у свідомості польського читача завдяки історико-географічній і мемуарній літературі. Зокрема саме так вперше описано Україну у популярному творі професора Краківського університету Матвія Меховського «Трактат про дві Сарматії», виданому 1517 р. (протиюгом XVI ст. він перевидавався у різних містах Європи 15 разів). Повторюючи думку одного з відомих польських дослідників Люблінської унії Оскара Халецького, скажемо його ж словами: «Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, подумала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про нову «здобич польського плуга»⁴.

З іншого боку, невдачі Великого князівства Литовського у Лівонській війні могли обернутися зміною співвідношення сил у Прибалтиці, а отже, непередбаченими наслідками для балтійської торгівлі самої Польщі. Реальну загрозу, зокрема, становило прагнення Московської держави утвердитися на берегах Балтики, оскільки вивіз продуктів із Росії у Західну Європу міг скласти конкуренцію польському експорту. Лишається додати, що з середини XVI ст. у балтійську торгівлю, головною артерією котрої була Вісла, що зв'язувала сільськогосподарські регіони Польщі з воротами зовнішнього збуту — Гданськом, щодалі активніше втягується Волинь. Звідси по Західному Бугу, а далі по Віс-

* Якщо не присягнеш — не королюватимеш.

лі вивозилися збіжжя, поташ, смола, півфабрикати корабельного лісу. Тож інтереси Польщі у всьому, що стосувалося балтійської торгівлі, не були чужими волинським феодалам.

У сплетінні таких різномірних політичних інтересів, державних амбіцій і приватних розрахунків 10 січня 1569 р. розпочався у Любліні сейм, спільний «станам Польської Корони з станами Великого князівства Литовського». З перших же днів на ньому непримиренно зіткнулися два проекти й два уявлення про унію: литовської сторони — в значенні федеративного з'єднання двох держав, польської — в значенні безумовної інкорпорації Великого князівства. У гострих дебатах, котрі не раз опинялися на грані розриву і навіть збройної сутички, врешті було досягнуто згоди.

Актом від 1 липня 1569 р. проголошувалося злиття двох держав «в одне нерозривне тіло» — нову федеративну державу «двох народів» Річ Посполиту. При цьому Велике князівство Литовське, як і Польська Корона, зберігало самостійність державного організму з окремою вищою адміністрацією, власною скарбницею, військом, судово-правовою системою. Одним із чергових гірких парадоксів у долі України стало те, що згоди двох держав досягли, використавши за розмінну монету саме її. Платою за державну суверенність, якою знесилене Велике князівство поступилося Польщі, стали українські землі — Підляшшя, Волинь, Київщина, Брацлавщина, тобто території, що найдовше (а, власне, до самої унії) зберігали політичну й економічну відособленість від державного організму князівства. М. С. Грушевський, оцінюючи позицію польських і литовських правлячих кіл на Люблінському сеймі, писав: «Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голий, нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде корисне для Польщі... Та зазначаючи всю брутальну безоглядність і неприкрашену егоїстичність польської політики, я однак не хочу ідеалізувати її противної сторони... Під литовським патріотизмом рушалися й тут егоїстичні, класові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу в кн. Литовського, не поділившись нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з поляками»⁵.

У суперечках за українські землі поляки висунули аргументи історико-правового характеру, які мали б обґрунтувати їхню інкорпорацію на підставі буцімто давнього, ще з часів княжої доби, завоювання. Втім, за цією демагогією чітко проглядалася конкретна тогочасна політична ситуація: «Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ — це ворота усіх тих володінь, що їй належать — Волині і Поділля, і він стане на перешкоді вслякому ворожому нападу і служитиме для цих володінь дозорною вежею і укріпленою брамою»⁶.

Отже, польські претензії до Києва формулювалися як ідеологічний виклик політиці Російської держави, спроба обґрунтувати власні права на анексію Києва. Безсумнівно, що і московські, і польські «аргументи» були тільки виправданням експансіоністської політики двох великих держав, що рано чи пізно мусили зіштовхнутися в збройному конфлікті за землі України-Русі.

У бурхливих сеймових дебатах українській політичній еліті випало грати непрестижну роль швидше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом. Адже ані українські князі, ані, тим більше, шляхта не противилися інкорпорації, ба — радше сприяли їй. Не можна категорично стверджувати, що ними керували винятково станові інтереси, хоча останні теж відігравали певну роль. За визначенням американського вченого Я. Пеленського, українські послы, забезпечивши непорушність власних станових прав, у всьому іншому трималися «мінімалістичної програми», тобто відстоювали свободу віросповідання і живання рідної мови, але не висували вимог політичного характеру⁷. Ось один із показових виступів, що належить князю Костянтину Вишневецькому, молодшому братові славетного Дмитра Вишневецького (Байди). Наголошуючи на збереженні давніх шляхетських прав і вольностей, Вишневецький «з наказу волинців» говорить: «І на цьому перед вашою королівською милістю наголошуємо, що ми погоджуємося (на інкорпорацію — Н. Я.) як люди вільні, свобідні, щоб це не принизило нашої шляхетської гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося,

і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з вами — Н. Я.) різної віри, а власне ми — греки, то щоб нас і в цьому не було понижено, і щоб нікого не примушували до інакшої віри»⁸.

Можна ствердити, що якраз «мінімалістична програма» української еліти не дозволила використати слушної нагоди для розширення автономічних прав України. Зокрема, це частково пояснює, чому навіть не ставилася ідея тріалістичної концепції унії між Польщею, Литвою і Україною-Руссю як третім членом федеративної Речі Посполитої. Провина за це не лежить винятково на польській стороні, бо ініціатива втворення третього члена держави (саме на цю засаду століттям пізніше спиралася Гадяцька угода) мусила виходити від української аристократії, котра, проте, задовольнилася гарантіями релігійно-культурного порядку. Та в цілому можна констатувати, що з тодішнього пункту бачення вибір сюзерена для українських земель в особі Коронної Польщі був реалістичним і цілком зваженим.

Але добре спланована модель «братерства в унії» виявилася життєздатною лише в теорії, а реальна практика дуже скоро показала всю глибину і політичних, і релігійних суперечностей. У міру того, як новий польський режим проникав у глиб української території, росла взаємна національна антипатія, доводячи до повної непримиренності релігійні конфлікти, неспівпадіння шкали цінностей, розбіжність традицій, а то й просто побутові сутічки. Суму цих антагонізмів Богдан Хмельницький охарактеризував просто й вичерпно: «*Поляк і спокій на Русі разом існувати не можуть*». Утім, за спостереженнями М. С. Грушевського, уже під час дебатів на сеймі 1569 р. ті з польських сенаторів, котрі виступали проти інкорпорації України, «дуже добре передчували небезпечність цього прибутку, що потім дійсно розвалив Польську Річ Посполиту»⁹.

* * *

Зважаючи позитивні й негативні наслідки унії з відстані чотирьох століть, бачимо, що ні перші, ні другі не назвеш абсолютними, як, утім, і в кожному іншому великому суспільному зрушенні, де завжди поєднуються водночас елементи творення й розпаду. Так, до найпомітніших плюсів унії можна віднести возз'єднання українських земель, яке стало поштовхом виділення з «*руської*» маси усвідомленої української спільноти. Але унія принесла загострення соціальних суперечностей в Центральній Україні, куди вихлюпнулася колонізаційна хвиля досі «закордонної» галицької шляхти і найактивнішого селянського елемента, який утікав від панщинного визиску на малозаселені землі. Безумовно позитивним явищем був вихід України на орбіту західноєвропейської культури. Але й у ньому крилася небезпека, бо прискорювалася денационалізація аристократичної національної верхівки, розпорошуючи єдність політичної еліти, котра мусила б взяти на себе роль виразника загальнополітичних потреб українського народу. За унією простував сліпий руйнівний наступ католицької церкви, підтриманий урядом. Проте релігійний опір, який невдовзі спалахнув під прапором охорони батьківської віри, вперше об'єднав представників усіх станів і започаткував народження українського народу як самоусвідомленого цілого. З антикатолицької боротьби бере початок і могутній спалах культурно-освітнього руху, викликаний потребою самовизначення української культури під загрозою поглинання більш окресленим у культурно-національному плані сусідом — Польщею.

Одним з найскравіших наслідків унії є остаточний поворот України обличчям до Заходу, зокрема — у сфері освіти, проявом чого стала поява національної школи. Сформувавшись на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу з латинською Європою, вона зуміла і в формах освітньої практики, і в головному колі просвітницьких ідей поєднати європейський Схід і Захід. Коріння «*латинської науки*» в Україні заглиблюється в кінець XIV — початок XV ст., починаючись від шкіл Галичини, а згодом — Києва, Луцька, Кременця та ін. міст. Діяльності цих шкіл українська культура завдячує тим, що вже наприкінці XV — на початку XVI ст. різко збільшується кількість студентів-українців в університетах Праги, Кракова, Падуї, Болоньї, Віттенберга, Лейдена тощо. Зокрема, лише в Краківському університеті протягом XV — першої половини

XVI ст. навчалоя майже 1200 виходців із України. З пробудженням культурно-національного руху кінця XVI ст. «латинська наука» набуває виразного ідеологічного забарвлення. З одного боку, її намагаються використати сили контрреформації, зокрема, єзуїти як засіб поширення католицизму, а з другого — вона стає платформою для реформи кириличної школи в плані її переорієнтації на загальноєвропейські освітні взірці. Передовсім це виявилось у запровадженні в навчальну практику «семи вільних мистецтв» (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії), на яких традиційно базувався європейська освіта. Модель практичного компромісу між «латинською наукою» і греко-слов'янськими освітніми канонами була вироблена в Острозькій колегії, заснованій наприкінці 1576 р. Саме тут уперше до практики традиційної української школи введено сім вільних мистецтв і елементи предметів циклу філософії. Додамо, що освітні нововведення Острозької колегії, яку сучасники називали «академією», згодом лягли в основу програм братських шкіл, котрим судилося відіграти переломну роль у піднесенні культури й освіти в Україні. Сам перехід до вивчення семи вільних мистецтв мав величезне значення з далекими наслідками культурологічного й світоглядного характеру, започаткувавши зрушення у всій філософській орієнтації української культури.

На карб унії історична традиція списує загострення соціальних і національних суперечностей внаслідок посиленого проникнення в Україну польських феодалів. Однак ближче співставлення фактів переконує, що за цією звичною тезою виявляється більше новітніх емоцій істориків, ніж реалій того часу. Дійсно, Люблінський акт денонсував заборону на придбання мешканцями Коронної Польщі земель на території України. Справді, починаючи з другого десятиліття XVII ст. (а не відразу після унії і не як прямий її наслідок) на Київщині, меншою мірою — на Волині виникає ряд латифундій «коронних панів»: Калинівських і Концепольських — на підставі королівських данин на так звані «пустоші», Любомирських, Замойських, Потоцьких, Фірлеїв — завдяки вдалим шляхам з останніми представницями місцевих згасаючих родів тощо. За великими латифундистами з Корони простувало в Україну багато дрібнішої шляхти — слуг, клієнтів, орендарів, які з тим чи іншим землевласницьким статусом осідали на Київщині, Волині, Поділлі. Однак абсолютна більшість землевласників, як свідчать дані, наприклад, поіменного тарифу сплати подимного податку 1629 р., лишилася місцевою. І гостра соціальна конфронтація, котра вибухла у другому-третьому поунійних поколіннях, мала за основу не стільки міжетнічні причини, скільки перегрупування різних прошарків всередині української землевласницької та збройної еліти.

Традиційна ієрархія рівновага у цьому строкотому конгломераті принаймні позірно утримувалася доти, поки на чолі привілейованого загалу стояли потужні волинські роди так званих «княжат головних»: Острозькі, Заславські, Сангушки, Збараські, Вишневецькі, Чорторійські, Корецькі, Четвергенські (всього княжих родів в Україні, враховуючи другорядні, збіднілі чи в той, або інший час згаслі, з кінця XIV до середини XVII ст. проживало понад 50). Князівська верхівка не лише не програла від акту інкорпорації України до складу Польщі, навпаки — в умовах слабкого урядового контролю і розвинутих форм шляхетської демократії набула ширших можливостей до самоутвердження. Утруднений доступ православним до вищих урядових посад, а не менше — байдужість до високої політики королівського двору, котра оберталася довкола інтересів презирливо зневажаної князями польської шляхти, стають причиною того, що українські князі наприкінці XVI — в початках XVII ст. витрачають увесь потенціал енергії на зміцнення власних держав-уділів вдома, в Україні. І дійсно, за короткий час саме вони, «віце-королі» й «удільні князі нової генерації», як називав їх М. С. Грушевський, стають фактично незалежними правителями України, проти яких і уряд, і король, і сейм — лише порожні слова без реального значення¹⁰.

Визнано, що першим помітним негативним наслідком інкорпорації України для Польської держави стала якраз поява у її тилах не відомих доти польському суспільству олігархів з діда-прадіда з власними дворами, традиціями, військом, ореолом правічного авторитету. За цими можновладцями стояла не сама тільки презирлива погорда й відчужтя вродженої вишості, але й реальні мож-

ливості потрясати державою. Бо, приміром, коли наймане кварцяне військо Речі Посполитої складалося з 2—6 тис. жовнірів, то князь Ярема Вишневецький за найкоротший час міг виставити власну армію на 8—12 тис. вояків¹¹. Або інший, не менш виразний приклад: у скарбниці князя Януша Острозького лише готівкою зберігалося 600 тис. червоних золотих, 290 тис. різної монети, 400 тис. талярів битих і 30 бочок срібних злитків і брухту, що дорівнювало двом річним бюджетам держави у мирний час¹².

Що ж до обширу землеволодінь, то, наприклад, князям Острозьким належала третина території Волині, не рахуючи розлогіх волостей на Київщині, Брацлавщині й Галичині, а «удільне Задніпровське князівство» Яреми Вишневецького, на думку М. С. Грушевського, взагалі не мало аналогів у тогочасній Європі.

Зрозуміти дійсне місце і роль князів у суспільній структурі середньовічної України можна лише годі, коли стане аксіомою прописна істина: тогочасне світосприйняття не було адекватним теперішньому. В добу середньовіччя на соціальну поведінку людини містичні установки впливали не менше, ніж економічний побут. У такій системі ментальності особа князя і влада, носієм якої він вважався уже в силу свого народження, сприймалися як наслідок Божого промислу, незаперечний абсолют. На велетенських просторах, котрі охоронялися власними військами і лише номінально підлягали урядовій юрисдикції, діяла єдина влада й право князя, оточеного слугами, васалами, підданими, клієнтами, які шукали хліб на вельможних дворах. Цей же князь стояв і в центрі політичних угруповань свого регіону, визначаючи настрої місцевого привілейованого загалу.

Інкорпорація українських земель до складу Польської держави привела в рух глибинні шари суспільного буття. Однак його зовнішній каркас унія не зачепила: після Люблінського акту в Україні лишалися такими самими, що й раніше, адміністративний лад, органи влади і управління, судово-правова система, податковий апарат. Ідея безпосереднього суверенітету держави над конкретною людиною була настільки чужою тодішньому сприйняттю, що українські хроністи, ретельно нотуючи безліч дрібниць із близького їм життя, «не помітили» передачі українських земель від великого князівства Литовського Польщі: принаймні, записів про цю подію в українських літописах немає. Це не свідчить про байдужість до рідного краю. Для середньовічної правосвідомості держава була категорією абстрактною, лише свого роду додатком до особи володаря. А оскільки і великий князь литовський, і король поєднувалися в одній персоні, то, відповідно, нічого епохального з точки зору сучасників не сталося. Тим більше, що місцеві політичні інститути лишалися незмінними. А стрижнем цих інститутів були власні князі: ті самі, що були до унії і залишилися після неї.

І доки в Україні ще зберігалася ця узвичаєна з прадавніх часів схема життя, доти глибинні зміни, котрі повільно наростали під товщею уявного спокою, не вихлюпувалися назовні. Проте відносність цієї рівноваги стала очевидною відразу, коли у 20-30-х роках «князівський дах» раптово почав протікати. Несподівано, трохи не з містичною фатальністю вимирають одні княжі роди (як Острозькі, Збараські, Корецькі). Інші — і це не сприймалося на рівні катастрофи (пригадаймо «Тренос» Смотрицького) — денационалізуються, зрікаючись свого народу і його віри (як Вишневецькі, Чорторийські, Заславські). Розділена груповими інтересами, не спаяна єдиною становою платформою, ненавчена за княжою спиною політичної самостійності, українська шляхта виявилася не готовою до ролі політичного лідера в момент, коли поламалося звичне осердя політичної будівлі. Натомість поруч із нею уже виріс авторитетний в очах усіх ставів претендент на провідну роль. Цей майбутній керманіч поводі дозрівав на войовничій Наддніпрянщині — форпості Європи край Дикого Поля, де «*кони й оружя*» віками жив не тільки воїн з фаху — рицар-шляхтич чи боярин, а й хлібороб, купець, городянин-ремісник. Квінтесенцією цього войовничого духу, виплеканого століттями боротьби за виживання, стало козацтво, котрому випало взяти у свої руки майбутнє України.

Безіменний канцелярист, гортаючи наприкінці XVII ст. старі судові книги Житомирського замку, на полях однієї з них занотував: «Свято Богови там было, коли тоє писалося. Тогди добро було на сем світі мизерном». За цими наївними словами — заграви пожеж Руїни, братовбивчі війни і пронизливе усвідомлення того, наскільки кардинально історія України перевела стрілки свого незримого дзигаря в останній чверті XVI ст. Підсумовуючи плюси й мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас — вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачаєні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної. Усе те, що після останнього вибуху очолоної Свидригайлом у 30-х роках XV ст. боротьби за незалежність жевріло під товщею вод історії, спалахнуло з новою силою як незгасна купина народного духу.

¹ Хроніка, підготовлена до публікації В. І. Ульяновським і Н. М. Яковенко, побачить світ в «Українському археографічному щорічнику».

² Сб́орник РНО.— Спб., 1882.— Т. 25.— Стб. 509, 512; Спб., 1887.— Т. 59.— Стб. 184, 278, 396, 427; Спб., 1892.— Т. 71.— Стб., 43, 108, 172.

³ Цит. за.: *Salmonowicz St.* Konfederacja warszawska 1573.— Warszawa, 1985.— S. 21.

⁴ *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wolynia i Kijowszczyzny do Korony w 1569 roku.— Kraków, 1915.— S. 245.

⁵ *Грушевський М.* Історія України—Руси.— Київ, Львів, 1907.— Т. 4.— С. 415—416.

⁶ Дневник Люблинского сейма 1569 года / Изд. М. О. Коялович.— Спб.— 1869.— С. 403 (переклад з латинської).

⁷ *Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w roku 1569: Ideologia i korzyści — próba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny.*— 1974.— Т. 65, z. 2.— S. 258—261.

⁸ Дневник Люблинского сейма...— С. 381—382 (переклад з польської).

⁹ *Грушевський М.* Історія України—Руси.— Т. 4.— С. 409.

¹⁰ Там само.— Т. 6.— С. 288.

¹¹ *Baranowski B.* Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku.— Warszawa, 1957.— S. 193.

¹² *Maciszewski J.* Szlachta polska i jej panstwo.— Warszawa, 1986 (Wyd. 2-e).— S. 184.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві.— Ф. 11, оп. 1, спр. 6.— Арк.

«ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕНДАР ШКОЛЯРА. 1994 РІК»

В цьому альманасі, обсягом понад 15 друкованих аркушів, будуть висвітлені найзначиміші дати історії України. Юні читачі зможуть знайти для себе цікаві й захоплюючі матеріали про те, як зародилася Запорозька Січ і як жили козаки, розповіді про українських гетьманів і героїв Визвольної війни 1648—1654 років, відомих і маловідомих українських політичних та церковних діячів, письменників, вчених, ювілейні дати яких виповнюються в 1994 році. Безсумнівно, великий інтерес викличуть розвідки про церковні та народні свята, звичай народу, а також стрілецькі пісні.

Замовлення на календар шліть на адресу редакції часопису «Київська старовина» (Київ-15, Січневого повстання, 21, корпус 19).